

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-68>

УДК 316.613.434:159.922.86-056.34

Шевчук В.В.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ У МОЛОДШОМУ ТА СТАРШОМУ ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ У ДІТЕЙ ІЗ УПОВІЛЬНЕНИМ ПСИХІЧНИМ РОЗВИТКОМ

Анотація. Стаття присвячена аналізу результатів власного емпіричного дослідження особливостей прояву агресивності у підлітків, які мають уповільнений психічний розвиток, що були отримані за допомогою використання опитувальника Басса-Даркі для вивчення форм агресивних реакцій особистості, методики «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. Ільїна та методики «Агресивна поведінка» за Є. Ільїним і П. Ковальовим. Для визначення статистичної значимості отриманих результатів використовувався t-критерій Стьюдента. За результатами проведеного дослідження, можна говорити, що більшість підлітків з уповільненим психічним розвитком проявляє високий рівень агресії, яка з віком має тенденцію до зростання. До проявів агресивної поведінки більш схильними є хлопці ніж дівчата-підлітки. З віком такі прояви агресії, як фізична агресія і роздратованість зростають найбільше, порівняно з негативізмом, підозрілістю, непрямую агресією, вербальною агресією та вразливістю. Статева специфіка прояву агресивної поведінки у підлітків з уповільненим психічним розвитком свідчить про більшу вираженість фізичної агресії та роздратованості у хлопців ніж у дівчат, а от вразливість та вербальна агресія більш характерною є для дівчат. Дані дослідження необхідні для підбору правильних методів корекційної роботи з урахуванням вікових і статевих особливостей прояву агресії у підлітків.

Ключові слова: підлітковий вік, уповільнений психічний розвиток, агресія, фізична агресія, вербальна агресія, конфліктність.

Shevchuk Victoria

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

PECULIARITIES OF MANIFESTATION OF AGGRESSION IN JUNIOR AND OLDER ADOLESCENCE IN CHILDREN WITH SLOW MENTAL DEVELOPMENT

Summary. The article is devoted to the analysis of the results of our own empirical study of the peculiarities of aggression in adolescents with mental retardation, which were obtained by using the Bass-Darki questionnaire to study forms of aggressive personality reactions, methods "Personal aggression and conflict" E. Ilyina and methods "Aggression behavior" by E. Ilyin and P. Kovalev. Student's t-test was used to determine the statistical significance of the obtained results. The article analyzes scientific approaches to the definition and characterization of the category of children with mental retardation and mental retardation. In addition, a theoretical analysis of scientific approaches to understanding the concept of "aggression" and its manifestations. Aggression is quite common among adolescents. Of particular scientific and practical interest is its manifestation in persons with developmental disabilities. According to the results of the study, which took place in two stages: the first – studied the characteristics of aggression in younger and older adolescents, and the second – determined its gender specificity, we can say that most adolescents with mental retardation show a high level of aggression. with age tends to increase. Boys are more prone to aggressive behavior than teenage girls. With age, such manifestations of aggression as physical aggression and irritability increase the most, compared to negativism, suspicion, indirect aggression, verbal aggression and vulnerability. The sexual specifics of aggressive behavior in adolescents with mental retardation indicate a greater severity of physical aggression and irritability in boys than in girls, but vulnerability and verbal aggression are more common in girls. Having studied the features of aggressive behavior of adolescents with mental retardation, it is reasonable to assume that without special psycho-correctional work, the level of aggression and aggression in children increases with age. These studies are necessary for the selection of the correct methods of correctional work, taking into account the age and gender characteristics of the manifestation of aggression in adolescents.

Keywords: adolescence, delayed mental development, aggression, physical aggression, verbal aggression, conflict.

Постановка проблеми. Кризові стани у політичному, економічному та культурному житті держави негативно впливають на міжособистісні відносини у суспільстві. Зниження життєвого рівня населення країни, спад виробництва, дестабілізація економіки, руйнування старої системи цінностей спричиняє внутрішню агресію, конфлікти та напругу. Вибір нами підліткового віку в експериментальному дослідженні обумовлений тим, що саме в цей період посилюються прояви агресивної поведінки. Соціальна значущість проблеми та недостатнє вивчення її особливостей прояву та можливостей корекції у підлітків зумовили вибір теми нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній психології вивченню агресивної поведінки людини були присвячені праці З. Фройда, К. Лоренца, В. Гесса, Р. Джекобса, С. Медніка, Д. Олдса, Дж. Долларда, Н. Міллера, Л. Берковіца, Л. Ерона, Д. Зілманна, Л. Х'юсманна, А. Бандури, А. Басса, Р. Берона, Д. Річардсона та інших вчених. У вітчизняній психології проблема агресії висвітлена в працях А. Александрова, Н. Алікіної, В. Астапова, Т. Болеева, Б. Братуся, С. Єніколопова, І. Йокубаускайте, Л. Іванової, Л. Конишевої, А. Налчаджяна, В. Петрова, Н. Ратінової, А. Реана, Т. Рум'янцевої, В. Степанова, Л. Токарської, В. Устінової, І. Фурманова, О. Хреннікова, Т. Янданова та ін. У спеціальній

психології агресивності дітей з емоційно-вольовими порушеннями приділяли увагу С. Морозов, О. Нікольська, О. Шаповалова, з легким розумовим недорозвиненням та затримкою психічного розвитку – Є. Стребельова, П. Артемова, Г. Грибанова, Г. Карпова, Л. Шипіцина, Д. Ісаєв, Г. Ушаков та ін.

Вітчизняні дослідники розглядають агресивну людину як таку, яка інтегрує в собі внутрішні та зовнішні впливи, а зарубіжні науковці (А. Бандура та Р. Уолтерс, Г. Паренс, Дж. Паттерсон, М. Раттер, А. Фройд) зосереджують увагу на пошуку окремих детермінант прояву агресії.

У психолого-педагогічному напрямку проблему затримки психічного розвитку досліджували Т. Андрищенко, А. Богуш, Т. Карабанова, Н. Максимова, Н. Менчинська, Є. Мілютіна, Л. Носкова, В. Піскун, В. Ямницький та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на численні дослідження, не вирішеною залишається проблема виникнення агресії у підлітків зі зниженим інтелектуальним розвитком.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідити особливості прояву агресії у молодшому та старшому підлітковому віці у дітей із уповільненням психічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Затримку психічного розвитку І. Борисов визначає як «...категорію дітей із зниженим загальним розвитком і недостатністю окремих функцій», О. Граборов називає таких дітей «субнормальними», вважаючи затримку психічного розвитку перехідною формою між нормою і дефективністю, а В. Кашенко і Г. Мурашов називають дітей із затримкою психічного розвитку «слабкообдарованими». Досліджуючи дану проблему Н. Максимова і К. Мілютіна пропонують розглядати ЗПР як певне уповільнення розвитку психіки дитини, яке виражається в недостатності загального запасу знань, незрілості мислення, переважанні ігрових інтересів, швидкому виснаженні в інтелектуальній діяльності. Н. Трофімова, С. Дуванова, Т. Пушкіна вказують, що затримка психічного розвитку – це поняття, яке говорить не про стійкий і незворотний психічний недорозвиток, а про уповільнення його темпу, яке частіше виявляється під час вступу до школи і виражається в недостатності загального запасу знань, обмеженості уявлень, незрілості мислення, малій інтелектуальній цілеспрямованості, переважанні ігрових інтересів, швидкою пересиченістю в інтелектуальній діяльності [1; 4]. На відміну від дітей, які страждають олігофренією, ці діти досить кмітливі в межах наявних знань, значно продуктивніші у використанні допомоги. При цьому в одних випадках на перший план виступатиме затримка розвитку емоційної сфери (різні види інфантилізму), а порушення в інтелектуальній сфері будуть виражені не різко. У інших випадках, навпаки, переважатиме уповільнення розвитку інтелектуальної сфери. Вчені наголошують, що затримка психічного розвитку – це уповільнення темпу розвитку психіки дитини, яке виражається в недостатності загального запасу знань, незрілості мислення, переважанні ігрових інтересів, швидкою пересичуваністю в інтелектуальній діяльності [3].

Завданням першого етапу нашого дослідження особливостей прояву агресії у підлітків із уповільненим психічним розвитком став відбір та апробування психодіагностичного апарату. В обраний нами комплекс психодіагностичних методик для дослідження агресії учнів підліткового віку увійшли: опитувальник Басса-Даркі для вивчення форм агресивних реакцій особистості, методика «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. Ільїна та методика «Агресивна поведінка» Є. Ільїним і П. Ковальовим.

Результати дослідження агресивності та конфліктності підлітків за даними методики «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. Ільїна подані у таблиці 1.

Таблиця 1
Особистісна агресивність та конфліктність у молодших і старших підлітків (за результатами методики Є. Ільїна)

Шкала	Вік підлітків	
	11-13 років	14-15 років
Запальність	16	16
Наполегливість	14	14
Образливість	10	10
Безкомпромісність	21	19
Компромісність	5	1
Мстивість	10	12
Нетерпимість до думки інших	11	13
Підозрілість	13	15
Усього	100	100

Є. Ільїн виділяв позитивну агресивність, яку утворюють наполегливість та непоступливість (безкомпромісності) і негативну агресивність, яку становить поєднання нетерпимість до думки інших та мстивості. Проаналізувавши отримані результати, можна говорити, що позитивну агресивність має 36 опитаних молодших та 33 старших підлітків, відповідно негативна агресивність переважає у 21 та 25 осіб підліткового віку. Конфліктність як поєднання безкомпромісності, запальності, образливості та підозріливості переважає у 60 досліджуваних підлітків. З огляду на це можемо говорити, що позитивна агресивність у підлітків із уповільненим психічним розвитком зменшується на 8,3 % навідріз від негативної агресивності, яка віком переважає на 16 %.

Варіанти прояву агресивної поведінки у підлітків були вивчені завдяки методиці «Агресивна поведінка» за Є. Ільїним і П. Ковальовим, результати якої подано у таблиці 2.

Таблиця 2
Прояви агресивної поведінки підлітками (за методикою «Агресивна поведінка» Є. Ільїна та П. Ковальова)

Шкала	Вік підлітків	
	11-13 років	14-15 років
Пряма вербальна агресія	54 %	64 %
Непряма вербальна агресія	46 %	36 %
Пряма фізична агресія	52 %	50 %
Непряма фізична агресія	48 %	50 %

Нестриманість становить поєднання прямої вербальної агресії, прямої фізичної агресії та непрямої фізичної агресії. У середньому в 51 % молодших підлітків (48-54 %) та 55 % старших підлітків (50-64 %) вона є наявною. Відповідно можна сказати, що нестриманість зростає на 3,4 %.

Для вивчення форм агресивних реакцій особистості була проведена методика Басса-Даркі, результати якої подано у таблиці 3.

Таблиця 3
Прояви агресивної поведінки підлітками
(за опитувальником Басса-Даркі)

Шкали	Вік підлітків	
	11-13 років	14-15 років
Фізична агресія	51 %	60 %
Непряма агресія	45 %	46 %
Роздратованість	43 %	51 %
Негативізм	60 %	63 %
Вразливість	43 %	45 %
Підозрілість	61 %	64 %
Словесна агресія	53 %	54 %

Як свідчать результати, прояви агресії у підлітків з віком зростають в середньому на 3,86 %. Як зазначає Л. Руденко, дорослішання дітей з розумовою відсталістю зумовлює критичний обсяг агресивної поведінки, зміну її форм від цілком припустимих до кримінальних [2].

За цими ж результатами опитувальника, визначили рівні прояву підліткової агресії, про що свідчить таблиця 4.

Таблиця 4
Рівень агресії підлітків
за методикою Басса-Даркі

Шкали	Рівень агресії, %			Усього, %
	Низький	Середній	Високий	
Фізична агресія	24	25	51	100
Непряма агресія	21	34	45	100
Роздратованість	24	33	43	100
Негативізм	11	29	60	100
Вразливість	27	30	43	100
Підозрілість	12	27	61	100
Словесна агресія	12	25	63	100

Кожен прояв агресії ми брали за 100 % і визначали її низький, середній та високий рівень. Відповідно до отриманих результатів, можна говорити, що у досліджуваних підлітків найвищого рівня (63 %) сягає словесна агресія, підозрілість (61 %) та негативізм (60 %). Найменше проявляється негативізм лише у 11 % опитаних та по 12 % – підозрілість та словесна агресія. Підсумовуючи отримані дані, доцільно говорити, що високий рівень агресії у середньому має 52 % підлітків, середній – 29 % та низький – 19 % опитаних.

Загалом високий рівень агресії переважає в середньому у 52 % опитаних, середній – у 29 % та низький – у 19 % підлітків із уповільненим психічним розвитком.

На другому етапі експерименту проводилось дослідження статевої специфіки прояву агресивності у підлітків з уповільненим психічним розвитком. Серед 200 підлітків у нашому дослідженні було 96 дівчат та 104 хлопці. За результатами методики «Особистісна агресивність та конфліктність у молодших і старших підлітків» Є.П. Ільїна (таблиця 5), позитивна агресивність, яка утворена наполегливістю та непоступливістю, є характерною для 21 дівчини та 28 хлопців; негативна агресія, що складається із нетерпимості та мстивості, притаманна також 21 дівчині та 25 хлопцям, а конфліктність, як сукупність непоступливості, образливості, підозрілості та запальності, виражена у 39 дівчат, що становить 40 % і 59 хлопців-підлітків (56,7 %). Як бачимо конфліктність та негативна агресивність більш виражені для опитаних підлітків чоловічої статі.

Таблиця 5
Особистісна агресивність та конфліктність
у молодших і старших підлітків
(за результатами методики Є.П. Ільїна)

Шкали	Стать підлітків	
	Жіноча	Чоловіча
Запальність	10	18
Наполегливість	15	14
Образливість	10	14
Безкомпромісність	6	12
Компромісність	21	6
Мстивість	11	12
Нетерпимість до думки інших	10	13
Підозрілість	13	15
Усього	96	104

За результатами методики «Агресивна поведінка» Є.П. Ільїна та П.А. Ковальова (таблиця 6) такий прояв агресії, як нестриманість, яка утворена показниками прямої вербальної агресії, непрямої та прямої фізичної агресії, переважає майже порівну у дівчат (49,7 %) та хлопців (50,3 %).

Таблиця 6
Прояви агресивної поведінки підлітками
(за методикою «Агресивна поведінка»
Є.П. Ільїна та П.А. Ковальова)

Шкала	Стать підлітків	
	Жіноча	Чоловіча
Пряма вербальна агресія	51 %	49 %
Непряма вербальна агресія	49 %	51 %
Пряма фізична агресія	55 %	45 %
Непряма фізична агресія	45 %	55 %

Результати досліджень проявів агресивної поведінки підлітками за опитувальником Басса-Даркі свідчать, що агресію виявляє 51,7 % опитаних підлітків-дівчат і 54,3 % хлопців з уповільненим психічним розвитком. Різниця становить 2,6 %, що не є статистично значимою за t-критерієм Стьюдента.

Окрім того, за вищезазначеною методикою був визначений рівень прояву агресії: високий рівень характерний для 47 % дівчат і 57 % хлоп-

ців, середній – 28 % та 30 % відповідно, а низький – 25 % дівчат і 13 % хлопців.

Висновки і пропозиції. За результатами проведеного дослідження прояву агресії у молодшому та старшому підлітковому віці, можна говорити, що більшість (52 %) опитаних підлітків з уповільненим психічним розвитком проявляє високий рівень агресії, яка з віком зростає на 3,4 %. До проявів агресивної поведінки більш схильними є хлопці (на 10 %) ніж дівчата-підлітки. З віком фізична агресія зростає на 9 %, роздратованість – на 8 %, негативізм і підозрілість – на 3 %. Статева специфіка прояву

агресивної поведінки у підлітків з уповільненим психічним розвитком за опитувальником Басса-Даркі, свідчить про більшу вираженість фізичної агресії у хлопців (62 %) ніж у дівчат (49 %) і роздратованості – відповідно 50 % і 42 %, а от вразливість (46 %) та вербальна агресія (55 %) більш характерна для дівчат.

Проведене дослідження не вичерпує вивчення проблеми агресивності у підлітків із уповільненим психічним розвитком. Перспективу подальших досліджень може становити вивчення особливостей взаємозв'язку агресивності та акцентуацій характеру підлітків і умов їх виховання.

Список літератури:

1. Березка С.В. Особливості діагностики гіперактивної поведінки дітей з порушеннями інтелекту. *Наука і освіта*. 2018. № 3. С. 62–67.
2. Руденко Л.М. Система корекції та профілактики агресивної поведінки дітей з розумовою відсталістю. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки*. 2015. № 1. С. 41–46.
3. Токарская Л.В. Психологические особенности агрессивности детей и подростков с умеренной и тяжелой умственной отсталостью : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10. Екатеринбург, 2008. 251 с.
4. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. Минск, 1996. 192 с.

References:

1. Berezka, S.V. (2018). Osoblyvosti diagnostyky giperaktyvnoyi povedinky ditej z porushennyamy intelektu [Features of diagnosis of hyperactive behavior of children with intellectual disabilities]. *Nauka i osvita*, no. 3, pp. 62–67.
2. Rudenko, L.M. (2015). Systema korektsiyi ta profilaktyky ahresyvnoyi povedinky ditej z rozumovoyu vidstalistyuy [The system of correction and prevention of aggressive behavior of children with mental retardation]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Serii: Psykholohichni nauky*, no. 1, pp. 41–46.
3. Tokarskaya, L.V. (2008). Psikhologicheskie osobennosti agressivnosti detey i podrostkov s umerennoy i tyazheloy umstvennoy otstalost'yu [Psychological features of aggression of children and adolescents with moderate and severe mental retardation] (PhD Thesis), Ekaterinburg: Ural'skiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet.
4. Furmanov, I.A. (1996). *Detskaya agressivnost': psikhodiagnostika i korrektsiya* [Child aggression: psychodiagnostics and correction]. Mynsk: NIO. (in Russian)